

UCHANGANUZI WA UHAMISHAJI MSIMBO WA KISWAHILI-KIINGEREZA: MKABALA WA KIUNZI CHA LUGHA MSINGI

Shadrack Kirimi Nyagah
Chuo Kikuu cha Nairobi-Kenya
skiriminyagah@gmail.com

Patrick Iribe Mwangi
Chuo Kikuu cha Nairobi-Kenya
iribe@uonbi.ac.ke

Basilio Gichobi Mungania
Chuo Kikuu cha Nairobi-Kenya
gmungania@uonbi.ac.ke

DOI: <https://dx.doi.org/10.4314/jclft.v4i1.1>

Ikisiri

Binadamu anapokuwa na ujuzi wa lugha zaidi ya moja huzitumia zote katika mazungumzo yake. Hali hii hujulikana kuwa ni uhamishaji msimbo. Uchanganyaji wa mofimu na elementi za Kiswahili na Kiingereza hufanyika kwa haraka bila kumtatiza mzungumzaji au kukwamiza mawasiliano. Hali hii ndiyo imetupa ari ya kuitafitia uhamishaji huu. Tumeegemea mkabala wa kisarufi kubainisha sifa za kiisimu zinazodhihirika wakati lugha ya Kiswahili na Kiingereza hutumika katika sentensi moja. Makala hii inalenga kudhihirisha ikiwa lugha ya Kiswahili na Kiingereza hutekeleza majukumu sawa na pili, kutathmini iwapo uhamishaji msimbo hudhibitiwa na sheria za aina yoyote. Tumetumia modeli ya Kiunzi cha Lugha Msingi (K.L.M) ya Myers-Scotton (1993) kusaidia kutimiza malengo hayo. Data ya makala hii imetokana na mazungumzo ya vipindi viwili kutoka kwenye runinga. Uchanganuzi wa data umeonesha kwamba, lugha ya Kiswahili huwa na majukumu mengi ikilinganishwa na lugha ya Kiingereza. Pia, mofimu na elementi za lugha ya Kiingereza huchopekwa kwenye muundo wa Kiswahili kuambatana na sheria za lugha ya Kiswahili.

1.0 Utangulizi

Binadamu anapokuwa na ujuzi wa lugha zaidi ya moja huzitumia zote katika mazungumzo yake. Hali hii hujulikana kuwa ni uhamishaji msimbo. Baadhi ya watafiti hupenda kutofautisha uhamishaji msimbo na uchanganyaji msimbo (Kachru, 1983; Annamalai, 1989 na Bokamba, 1988). Watafiti wengine hutumia istilahi uhamishaji msimbo kama istilahi mwavuli (Myers-Scotton, 1993; Eastman,

1992 na Clyne, 1991). Kwa mujibu wa Myers-Scotton (1993), kuna aina mbili za uhamishaji msimbo. Kuna uhamishaji msimbo ambao hutokea ndani ya sentensi na uhamishaji ambao hutokea baina ya sentensi na sentensi nyingine. Uhamishaji ndani ya sentensi una maana kwamba elementi za lugha mbili au zaidi huhamishwa au huchanganyika katika sentensi moja. Makala hii imejikita katika uhamishaji msimbo wa ndani ya sentensi.

Uhamishaji msimbo umetafitiwa kuegemea mikondo mitatu. Kuna mkondo wa kiisimujamii, kiisimunafsia na kimuundo/kisarufi. Mkabala wa kiisimujamii hulenga kubainisha masuala mbalimbali ya jamii ambayo huhusiana na uhamishaji msimbo. Masuala yanayotafitiwa hapa ni kama vile athari na sababu za kuhamisha msimbo. Mkabala wa kiisimunafsia huchunguza namna mifumo ya kiisimu inavyohifadhiwa na kupangiliwa katika ubongo wa mwanauwililugha na jinsi mifumo hiyo inavyotumiwa katika mawasiliano. Mkabala wa kimuundo hulenga kuchunguza masuala ya kisarufi yanayoongoza uhamishaji msimbo. Katika mkondo huu, kwa mfano, wanaisimu hulenga kubainisha ikiwa kuna kanuni zinazoruhusu au kutoruhusu miungano ya vipashio mbalimbali vya lugha zinazohusika.

Ingawa kuna tafiti mbalimbali ambazo zimekwishakufanywa kuhusiana na uhamishaji msimbo, muundo wa kisarufi wa sentensi ya Kiswahili-Kiingereza, ama kwa kutopewa msisitizo au kwa kuuchukulia kimazoea, haujachangamkiwa na watafiti wengi. Suala hili linaufanya muundo huo kutojulikana vizuri kuhusu sifa zake za kiisimu. Kiunzi cha Lugha Msingi cha Myers-Scotton (1993) kimetumika katika uchambuzi wa muundo wa sentensi hiyo. Lengo ni kubainisha ikiwa lugha ya Kiswahili na Kiingereza hufanya kazi sawa katika kujenga sentensi ya Kiswahili-Kiingereza na ikiwa uhamishaji wa Kiswahili na Kiingereza hudhibitiwa na sheria yoyote. Kwa kufanya hivyo, ruwaza zinazodhihirika katika sentensi ya Kiswahili-Kiingereza zimewekwa bayana.

2.0 Modeli ya Kiunzi cha Lugha Msingi

Modeli ya Kiunzi cha Lugha Msingi (K.L.M) iliasisiwa na Myers-Scotton (1993) kufafanua data ya uhamishaji msimbo. Dhana kuu ya modeli hii ni kwamba lugha zinazohusika katika uhamishaji msimbo hutekeleza majukumu tofauti hivi kwamba mojawapo ya lugha huwa chanzo cha muundo wa kimofosintaksia cha sentensi. Lugha hii huitwa lugha msingi (L.M). Kwa upande mwingine, lugha inayotawaliwa huitwa lugha chopekwa (L.C). Lugha msingi huweka muundo wa kimofosintaksia ambamo elementi¹ za lugha chopekwa huingizwa. Pili, modeli hii hudai kwamba sio elementi zote hutokana na lugha chopekwa. Lugha msingi

¹ Istilahi hii imetumika kurejelea mofimu na pia mafungu ya maneno kama virai.

inaweza kuchangia mofimu za kidhana na mofimu za kimfumo² ilhali lugha chopekwa huchangia mofimu za kidhana pamoja na virai vilivyoundwa kwa sarufi ya lugha chopekwa. Sentensi ifuatayo inatumika kuonesha mofimu za Kiswahili na Kiingereza katika sentensi ya Kiswahili-Kiingereza. Mfano huu umetoka kwenye kipindi cha *The Wicked Edition* cha NTV-Kenya.

1. Unajua *job* yetu ni kuwaprotect.

Katika sentensi hii, maneno ya Kiingereza *job* (nomino) na *protect* (kitenzi) ndiyo yanayoingizwa au kuchopekwa kwenye muundo wa Kiswahili. Viambishi vyote vinavyotumika kutekeleza majukumu ya kisarufi vinatoka katika lugha ya Kiswahili. Tazama, kwa mfano, kiambishi cha njeo {-na-} katika kitenzi ‘unajua’, kiambishi cha upatanisho wa kisarufi/nafsi {u-} katika ‘unajua’ na kiambishi cha yambwa/nafsi {-wa-} katika ‘kuwa-protect’ vimetokana na lugha ya Kiswahili.

Myers-Scotton (1993) anaeleza kanuni mbili ambazo zinaweza kutumiwa kutambua lugha msingi. Kuna kanuni ya mpangilio wa mofimu na kanuni ya mofimu za kimfumo. Kanuni ya mpangilio wa mofimu inadai kwamba elementi zote kutokana na lugha msingi na lugha chopekwa ni sharti zitumike katika sentensi kuambatana na mpangilio wa maneno wa lugha msingi. Kwa mujibu wa kanuni ya mofimu za kimfumo, mofimu zote zinazotumika kuonesha mahusiano ya kisarufi baina ya elementi, pamoja na kushiriki kujenga vipashio vikubwa vya kisintaksia ni sharti mofimu hizo zitokane na lugha msingi pekee.

Kwa mujibu wa Myers-Scotton (1993), mofimu za kidhana ni zile zinazobeba maana ya kisemantiki. Mofimu hizi humwezesha mzungumzaji kuwasilisha ujumbe wake. Sifa kuu ya mofimu hizi hupokea au hutoa majukumu ya kisemantiki au kitheta. Kimsingi, mofimu kuu za kidhana huwa nomino na vitenzi. Aghalabu vitenzi hutoa majukumu ya kitheta nazo nomino hupokea majukumu hayo. Mofimu zingine za kidhana ni vivumishi, hasa vya sifa, vielezi na baadhi ya vihusishi. Kwa upande mwingine, mofimu za kimfumo ni zile ambazo hutumika kuonesha mahusiano ya kisarufi baina ya elementi katika sentensi. Mofimu hizi hazishiriki katika mfumo wa kitheta. Tazama sentensi ifuatayo kutoka kipindi cha *The Realhousehelves of Kawangware* cha NTV-Kenya.

² Kwa mujibu wa modeli ya Kiunzi cha Lugha Msingi, uainishaji wa mofimu kama ‘mofimu za kidhana’ na ‘mofimu za kimfumo’ umefanywa kwa kuzingatia sifa kihusika, yaani kama mofimu inashiriki katika mfumo wa kitheta au la.

Uanishaji huu ni tofauti na ule wa kisintaksia/kiisimunafsia ambapo kuna migao kama ‘mofimu huru’ na ‘mofimu funge’ au ‘kategoria wazi’ na ‘kategoria funge’ (Joshi, 1985). Kwa hivyo, istilahi ‘mofimu’ inaweza kutumika kurejelea neno huru kama vile nomino/kitenzi/ kielezi, kihusishi na viambishi mbalimbali.

2. Nataka maji *distilled* una-get?

Katika sentensi hii, kuna mofimu nne za kidhana yaani vitenzi ‘taka’ na ‘get’, nomino ‘maji’ na kivumishi ‘*distilled*’. Mofimu “maji”, kwa mfano, ni mofimu ya kidhana kwani inapokea jukumu la kitendwa kutoka kwa kitenzi ‘taka’. Mofimu {na-}, na {u-} ni mofimu za kimfumo. Mofimu hizi hazitoi wala kupokea majukumu ya kisemantiki. Jukumu lake ni kudumisha muundo wa kimfosintaksia kwa kuonesha mahusiano mbalimbali ya kisarufi baina ya mofimu za kidhana.

3.0 Methodolojia

Data ya makala hii ilikusanywa kutokana na mazungumzo ya kawaida ya washiriki katika vipindi viwili vya runinga vilivyokuwa vikipeperushwa katika kituo cha NTV-Kenya. Vipindi hivi ni *The Wicked Edition* na *The Real Househelps of Kawangware*. Jumla ya vipindi kumi viliweza kurekodiwa. Vipindi hivi vilikuwa vikipeperushwa mara moja kwa wiki. Mbinu ya usampulishaji maksudi ilitumika kuteua vipindi hivi, kwani hivi ni vipindi ambavyo washiriki wake huhamisha msimbo katika mazungumzo. Pili, ni vipindi ambavyo havifungwi na kaida za urasmi. Hivyo, tulitarajia wazungumzaji wangezungeza kwa ukawaida jambo ambalo linatiliwa mkazo katika modeli ya Kiunzi cha Lugha Msingi (Myers-Scotton, 1993). Mazungumzo yote yaliweza kurekodiwa kwa kutumia simu.

Baada ya kurekodi mazungumzo yote, zilichambuliwa kauli zote zilizokuwa zimechanganya elementi za Kiswahili na Kiingereza. Jumla ya sentensi mia mbili zilinakiliwa katika karatasi. Sentensi hizo zilichambuliwa kwa kutumia kanuni za modeli ya K.L.M ili kutimiza malengo ya makala hii. Katika uchanganuzi tulibaini kuwapo kwa nomino za pekee ambazo hutumika na wazungumzaji wa Kiswahili na Kiingereza. Nomino hizo hazikuweza kuhusishwa katika makala hii kwa sababu ni vigumu kuonesha lugha iliyochangia mofimu hizo. Mofimu zote zilizotokana na lugha ya Kiingereza ziliandikwa kwa alama ya mlazo ili kuzitofautisha na mofimu za Kiswahili. Pia, mahali ambapo msamiati usiokuwa wa Kiswahili au Kiingereza ulipojitokeza katika sentensi hizi, tafsiri yake iliweza kutolewa katika mabano lakini msamiati huo haukuweza kuhusishwa katika uchambuzi wa data kwani uko nje ya upeo wa makala hii. Aidha, tumetumia alama < > kuonesha sentensi ambazo hazikutokana na data inayochanganuliwa.

4.0 Uchanganuzi na Uwasilishaji wa Data

Sehemu hii inatumia kanuni ya mpangilio wa mofimu na kanuni ya mofimu za kimfumo kuchanganua data. Lengo kuu ni kubainisha lugha msingi, uamilifu wa lugha ya Kiswahili na Kiingereza, na kueleza ruwaza za elementi katika sentensi ya Kiswahili-Kiingereza. Tumetumia mifano michache katika sehemu hii kutetea

madai tunayoyaibua. Aidha, kwa kuwa data hii imetokana na mazungumzo, tumenukuu kauli jinsi zilivyotamkwa hata kama wazungumzaji walifanya makosa ya kisarufi.

4.1 Mpangilio wa Maneno

Mpangilio wa maneno wa Kiswahili huwa Kiima+Kitenzi+Yambwa (Taz. Polome, 1967; Vitale, 1981 na Habwe & Karanja, 2004). Kwa mujibu wa Mungania (2018) mpangilio wa maneno uliozoeleka zaidi na wazungumzaji wa Kiswahili ni ule wa Kitenzi pekee na kufuatwa na ule wa Kitenzi+Yambwa. Maelezo ya watafiti hawa hayapingani kwani yanarejelea mpangilio uleule mmoja; kwamba, iwapo kiima cha sentensi kitadondoshwa, basi mpangilio utaishia kuwa wa kitenzi na yambwa, huku kiima kilichodondoshwa kikiwakilishwa na kiambishi cha upatanisho wa kisarufi katika kitenzi. Iwapo, sentensi ina kitenzi kisicho elekezi halafu kiima kidondoshwe basi mpangilio wa maneno utaishia kuwa wa kitenzi pekee.

Uchambuzi wa data ya makala hii umeonesha kwamba mofimu na elementi zingine zinazotokana na lugha ya Kiingereza ‘hutii’ mpangilio wa maneno wa lugha ya Kiswahili. Tumeangazia mpangilio wa maneno kwa kujikita na muundo wa kitenzi pamoja na utaratibu wa kuvumisha nomino.

4.2 Muundo wa Kitenzi

Kitenzi cha Kiswahili hubeba viambishi mbalimbali. Kila kiambishi huwa na jukumu lake la kisarufi. Kuna viambishi awali na viambishi tamati. Kila kiambishi huwa na nafasi/mazingira yake ya kutokea. Kwa mujibu wa Polome (1967), muundo wa kitenzi cha Kiswahili huwa na nafasi kumi. Mzizi hukalia nafasi ya saba. Nafasi 1-6 hukaliwa na viambishi awali, nazo nafasi 8-10 hukaliwa na viambishi vifuatili.

Nafasi	1	2	3	4	5
Kiambishi	Kabla ya awali	Awali	Baada ya awali	Njeo/hali	Kirejeshi
Mfano	Hataiba	Hakuiba	Usiibe	Aliiba	Aliyeiba

Nafasi	6	7	8	9	10
Kiambishi	Yambwa	Mzizi	Kauli	Tamati	Baada ya tamati
Mfano	Alimwibia	Iba	Ibia	Ibia	Amwibiapo

Jedwali: Mpangilio wa viambishi katika kitenzi

Kutokana na muundo huu changamano, kitenzi cha Kiswahili kinaweza kujisimamia kama sentensi kamili. Kwa mfano: “Alimwibia” ni sentensi sahili kwani ina kiima ‘yeye’ (a-), kitenzi ‘iba’ na yambwa ‘yeye’ (-mw-). Sifa hii ya kitenzi kujisimamia kama sentensi kamili haidhihiriki katika kitenzi cha Kiingereza. Katika Kiingereza, maneno zaidi ya moja hutumika kuunda sentensi sahili.

Sentensi mbili zinazofuata ni mfano unaoonesha jinsi vitenzi vya Kiingereza viliweza kuingizwa katika muundo wa Kiswahili. Mfano 3a, umetoka katika kipindi cha *The Wicked Edition*, 3b, ukatoka katika kipindi cha *The Real Housewives of Kawangware*.

3. a) Kukula si haki yako, lazima *ui-fight-ie*.
- b) Hapa kwenu kuki-*rob-iwa* mtu wa kwanza kuwa *suspect* ni *soldier*.

Katika Sentensi 3a, kitenzi cha Kiingereza *fight* kinaingizwa katika nafasi ya mzizi wa Kiswahili “-pigan-” (*ui-pigan-ie*) kisha kinaambishwa viambishi mbalimbali kwa mujibu wa mpangilio wa maneno wa Kiswahili. Kiambishi awali u-kinawakilisha nafsi ya pili umoja (wewe), nacho kiambishi awali i- kikatumika kurejelea yambwa “haki” ambayo tayari imekwisha kutajwa. Kiambishi tamati i-cha baada ya mzizi kinaonesha kauli ya utendea nacho kiambishi tamati -e kikaonesha dhamira tegemezi ya kitenzi. Inadhihirika kwamba viambishi hivi vyote: u-, -i-, na-e bado vinachukua nafasi zake kwa mujibu wa Polomé (1967). Pili, kipashio “*ui-fight-ie*” kinaweza kujisimamia kama sentensi sahili. Katika Kiingereza, wazo “*ui-fight-ie*” lingewasilishika kwa kutumia kishazi huru, <*you fight for it*>. Kitenzi *rob* katika sentensi 3b, kinapokea uambishaji uleule kwa mujibu wa kanuni za lugha ya Kiswahili. Kiambishi ku- kinawakilisha ngeli ya mahali, kiambishi ki- kikawakilisha hali ya masharti na viambishi tamati -iw- na – a vikawakilisha kauli na dhamira. Katika data yetu, haukupatikana mfano uliokiuka utaratibu huu. Kwa msingi huu basi, ni dhahiri kwamba lugha ya Kiswahili ndiyo lugha msingi na Kiingereza ni lugha chopekwa.

4.3 Kanuni ya Uvumishaji

Lugha ya Kiswahili na Kiingereza hudhihirisha taratibu tofauti za kuvumisha nomino au viwakilishi vyake. Katika Kiswahili, nomino (au kiwakilishi) ndiyo hutangulia kivumishi. Katika Kiingereza, ni kivumishi kinachotangulia nomino au kiwakilishi. Data yetu ilidhihirisha kwamba, kategoria za vivumishi na nomino za Kiingereza ziliingizwa katika sentensi ya Kiswahili-Kiingereza kuambatana na mpangilio wa maneno wa Kiswahili kama inavyoonekana katika mifano ifuatayo kutoka kipindi cha *The Real Housewives of Kawangware*:

4. a) Afadhali *boy* m-*broke* kuliko *sponsor* mzee.
- b) Unakuta mtoto ni m-*intelligent* lakini hana *support* ya wazazi.

Katika sentensi ya 4a, kivumishi *broke* kinatanguliwa na nomino *boy*. Kivumishi hicho kinaambishwa kiambishi ngeli {m-} kwa mujibu wa mahitaji ya sarufi ya Kiswahili. Ingawa lugha ya Kiingereza haina utaratibu wa kuweka nomino katika ngeli, ni wazi kwamba nomino *boy* inawekwa katika ngeli ya kwanza kama

inavyodhihirishwa na kiambishi {m-}cha ngeli ya kwanza. Katika sentensi 4b, kivumishi *intelligent* ambacho ni kijalizo cha kitenzi ‘ni’ kinapokea kiambishi cha ngeli {m-} ili kupatana na nomino ‘mtoto’ iliyo katika ngeli hiyo ya kwanza. Hali kadhalika, nomino za Kiingereza huvumishwa kwa kuzingatia utaratibu uleule wa kivumishi+nomino isipokuwa uvumishaji unaohusisha viashirii. Tazama sentensi ifuatayo kutoka kipindi cha *The Wicked Edition*:

5. a) Asante sana kwa hizo *details* zote za kazi.
- b) Unajua kwa hii *life* mara nyingi tunarudi kwa zile *point* zetu za kuwa *comfortable* na *story* yako na kila kitu.

Katika sentensi 5a, nomino *details* inavumishwa na kivumishi “zote” cha pekee kwa kuzingatia muundo wa utaratibu wa nomino+kivumishi. Nomino *details* inachukuliwa kuwa katika ngeli ya 10 kama inavyodhihirishwa na kiambishi zikatika mzizi (zi+ote-zote). Vivyo hivyo, katika sentensi 5b, nomino *point* inavumishwa na kivumishi kimilikishi “zetu”. Nomino *point* inatiwa katika ngeli ya 10. Hata hivyo, katika sentensi 6, hapa chini, ni dhahiri kwamba viashirii kutoka Kiswahili vinaweza kutokea kabla au baada ya nomino.

6. a) Watoto wanawezaje potea wababa (kina baba) na wamama (kina mama) wakiwa wamekaa kwa **hii** *compound*!
- b) *Area* **hizi** za kwetu zijawahi sikia *incidences* za watu kupigwa risasi but nasikia *before* kujengwa *police station* hali ilikuwa *noma* (mbaya) sana.

Katika sentensi 6a, nomino *compound* ya Kiingereza inavumishwa na kiashirii “hii” cha Kiswahili. Kivumishi hiki kinatangulia nomino *compound*. Utaratibu huu wa uvumishaji ni sawa na ule unaotumika katika lugha ya Kiingereza <*this compound*>. Katika sentensi 6b, kivumishi “hizi” kinatokea baada ya nomino *Area*. Miundo hii miwili ya uvumishaji inaonesha uhuru fulani wa utokeaji wa viashirii hivi. Leonard (1982) anaeleza kwamba mpangilio wa kiashirii+nomino hutumika kuonesha umahususi wa nomino inayorejelewa. Pia, mpangilio wa nomino+ kiashirii unatumika kuimulika au kuitilia mkazo nomino. Ingawa kuna mitindo miwili ya kuashiria nomino, tunasisitiza hapa kwamba nomino za Kiingereza huvumishwa kwa mujibu wa sarufi ya Kiswahili. Sababu ni kwamba katika data yetu hakuna wakati ambapo kiashiria cha Kiingereza kiliweza kutumika kuvumisha nomino ya Kiswahili kupata kirai kama “**this* eneo” au “**that* askari”.

Utaratibu mwingine wa uvumishaji ulihusu uvumishaji wa nomino za Kiingereza kuvumishwa na vivumishi vya lugha hiyo (Kiingereza). Katika utaratibu huu, vivumishi vya Kiingereza vililazimika kutokea baada ya nomino. Katika sentensi namba 7, hapa chini, inaonekana kwamba kivumishi *different* kinatokea baada ya nomino *talent*. Mfano huu unatoka katika kipindi cha *The Wicked Edition*.

7. Watu wengi wako na *talent different* lakini *because* mtu hakupata *a certain grade* ana-end up *ghetto* (mtaa wa mabanda).

Katika sentensi hiyo, kivumishi *different* hakichukui kiambishi ngeli. Hii inaashiria kwamba wazungumzaji wanatia nomino *talent* katika ngeli ya kumi, kisha kivumishi *different* kikavuliwa viambishi ngeli kama vifanywayo vivumishi vyote vya mkopo kama vile ‘safi, ghali, katili na dhalimu’. Bila shaka, kirai nomino *talent different* kingetokea katika lugha ya Kiingereza kama *different talent*. Kutokana na mpangilio wa maneno unaozingatiwa kuunda kirai nomino *talent different*, ni dhahiri kwamba lugha ya Kiswahili ndiyo lugha msingi nayo Kiingereza lugha chopekwa.

Vilevile, data ilidhihirisha kuwapo kwa matumizi ya a- unganifu kama mtindo mwingine wa kuvumisha nomino. Tazama sentensi namba 8 kutoka katika kipindi cha *The Wicked Edition*.

8. a) Hiyo ndio uchungu Mkenya hu-*feel* akiona hizo *ma-cases* za *corruption*.
b) Mimi ni *fan* wako lakini si *idler* wa *social media*.

Katika sentensi hizi mbili, kuna matumizi ya a- unganifu katika kirai *ma-cases* za *corruption* na kirai *idler* wa *social media*. Katika 8a, kirai husishi ‘za *corruption*’ kinavumisha nomino *ma-cases*. Katika 8b, kirai ‘wa *social media*’ kinavumisha nomino *idler*. Hoja yetu hapa ni kwamba muundo huu wa kuvumisha ni muundo mbadala kwani lugha ya Kiswahili haina vining’izi kama ilivyo lugha ya Kiingereza. Katika Kiingereza, vining’inizi hutumika kuonesha vivumishi vya umilikaji. Kwa mfano, kirai “*ma-cases* za *corruption*” katika Kiingereza kingejitokeza kama ‘*corruption’s cases*’. Pia, kirai “*idler* wa *social media*” kikajitokeza kama ‘*social media’s idler*’. Hata kama -a unganifu katika Kiswahili inaweza kudhihirika kama kihusishi *of* katika Kiingereza, ni dhahiri kwamba matumizi haya ya a- unganifu katika sentensi ya Kiswahili-Kiingereza, ni mtindo mbadala wa uvumishaji unaolenga kukwepa matumizi ya vining’inizi. Izingatiwe kwamba, katika mtindo huu wa kukwepa matumizi ya vining’inizi, nomino inayovumishwa imevuliwa vibainishi vyake. Katika lugha ya Kiingereza, tungetaraji kirai nomino *social media’s idler* kingetanguliwa na kibainishi *a*, yaani ‘*a social media’s idler*’. Hata hivyo, kibainishi hiki kinaondolewa katika sentensi ya Kiswahili-Kiingereza kwani hakipo katika lugha ya Kiswahili.

4.4 Ruwaza za Elementi katika Kiswahili-Kiingereza

Uchunguzi ulibaini kwamba sentensi ya Kiswahili-Kiingereza inaweza kuwa na aina tatu kuu za elementi.

Aina ya kwanza ni mofimu za kidhana. Imekwishaeleza katika kurasa zilizotangulia za makala hii kwamba mofimu za kidhana ni zile mofimu ambazo humsadia mzungumzaji kuwasilisha dhana au nia fulani. Hizi ndizo mofimu zinazomjia mzungumzaji akilini kwanza kabla ya kuunda sentensi zitakazotumika katika mawasiliano. Tazama mifano miwili inayofuata.

9. a) Hebu ni-*download*-ie *cartoons* kwa *Youtube*.
- b) Ma-*boy-s* ambao huwa kwenye hizo *mix* (taabu) huingizwa bila kujua.

Katika sentensi namba 9a, kuna kitenzi *download* na nomino *cartoons* na *youtube*. Kwa mujibu wa Myers-Scotton (1993), nomino na vitenzi ndizo mofimu kuu za kidhana kwani vitenzi hutoa majukumu ya kisemantiki na nomino zikapokea majukumu hayo. Kwa mfano, katika sentensi hii, nomino *cartoons* inabeba jukumu la kisemantiki la mtendwa na *Youtube* ikabeba jukumu la mahali/chanzo. Jukumu la mtendwa linatolewa na mofimu ya kidhana *download* na jukumu la chanzo likatolewa na kihusishi 'kwa' ambazo ni mofimu za kidhana. Katika sentensi namba 9b, kuna nomino *boy* na *mix* na kitenzi 'huwa' ambazo zote ni mofimu za kidhana.

Ni muhimu kusesitiza hapa kwamba mofimu za kidhana zinaweza kuchangiwa na lugha zote zinazohusika. Kwa mfano, katika sentensi hizo mbili, mofimu *download*, *cartoons*, *youtube*, *boy* na *mix* zinatokana na lugha ya Kiingereza, huku mofimu 'huwa', 'kwa' 'ingia, na 'jua' zikitokana na lugha ya Kiswahili.

Aina ya pili ya elementi iliyodhihirika ni mofimu za kimfumo. Mofimu za kimfumo zimeelezwa kama mofimu ambazo hazihusiki katika mfumo wa kitheta. Mofimu hizi, kama jina lake linavyodokeza, hutekeleza majukumu ya kimfumo. Majukumu haya huwa ni pamoja na kuunga mofimu za kidhana kwa lengo la kuunda vipashio vikubwa kama virai na vishazi. Hii ina maana kwamba mofimu za kimfumo huwa na wajibu wa kuhakikisha kwamba muundo wa kisintaksia wa sentensi umezingatiwa. Tazama sentensi inayofuata.

10. *Story ya sister* yako inaniudhi, vile anani-*control* inani-*bore*.

Katika sentensi hii, mofimu 'ya' ni mofimu ya kimfumo inayotumika kuunga pamoja mofimu za kidhana *story* na *sister* ili kuunda kirai nomino '*Story ya sister* yako'. Kipashio hiki 'ya' kina mofimu mbili za kimfumo, yaani {y-} ya kuashiria ngeli ya 9/10 na mofimu {a-} inayounganisha kirai nomino '*story*' na '*sister* yako'.

Pili, baadhi ya mofimu za kimfumo huandamana pamoja na mofimu za kidhana. Ingawa mofimu hizi hazina maana ya kisemantiki, husadia ujumbe wa mzungumzaji kuwa dhahiri zaidi. Mfano wa mofimu hizi ni pamoja na mofimu za kuashiria idadi. Kutokana na uamilifu huu wa kipekee, hizi ndizo mofimu tu za kimfumo ambazo zinaweza kuchangiwa na lugha zote husika na zikadhihirika katika neno moja. Tazama mofimu ‘ma-’ na ‘-s’ katika maneno **ma-boy-s** na **ma-teenager-s** katika sentensi inayofuata.

11. a) Ukienda Nyeri wale unakuta wako ni *ma-teenager-s*.
 b) Sasa mtu akiweza kuuliza kwa nini ulibeba *ma-crutch-es* zangu ukaenda nazo unaweza sema nini?

Katika sentensi namba 11a, shina, *teenager* linaambishwa mofimu ‘ma-’ ya Kiswahili ya kuonesha ngeli na wingi pamoja na mofimu ‘-s’ ya Kiingereza ya kuonesha wingi pekee. Vivyo hivyo, shina *crutch* katika sentensi namba 11b, linapokea mofimu ma-ya Kiswahili na ‘-es’ (alomofu ya –s) ya Kiingereza kuonesha wingi. Myers-Scotton (2002) anaeleza kwamba mofimu hizi za idadi hutokea kwa pamoja kiajali katika leksikoni ya akilini katika mchakato wa kuzalisha lugha. Anaendelea kusema kwamba mofimu za kidhana na zile za kimfumo (za kuashiria idadi) huwa kwenye kiwango kimoja katika leksikoni ya akilini. Hivyo, mzungumzaji anapoamua kutumia nomino fulani pamoja na mofimu moja ya idadi, basi ile mofimu nyingine ya idadi ya lugha tofauti ‘huteleza’ na kuishia kutumika katika sentensi. Maoni yetu ni kwamba, katika sentensi ya Kiswahili-Kiingereza, ni mofimu –s ya Kiingereza inayoteleza kwa sababu mbili. Kwanza, tumeeleza kwamba mofimu zote za kimfumo huchangiwa na lugha msingi. Hivyo, mofimu ma- ya kimfumo sharti itokane na lugha ya Kiswahili (L.M). Pili, tofauti na –s ya Kiingereza, ma- ya Kiswahili ina majukumu mawili ya kisarufi ya kutekeleza kuonesha ngeli na kutoa taarifa za wingi. Kwa hivyo, matumizi ya ma- yanapendelewa zaidi ikilinganishwa na mofimu –s.

Kando na kuunga vipashio vikubwa pamoja na kuashiria taarifa za idadi, mofimu za kimfumo zinatunika kuonesha mahusiano ya kisarufi baina ya elementi katika sentensi. Sentensi ifuatayo imekwishakutumika katika makala hii ila tutairudia hapa kufafanua jukumu hili.

12. Watu wengi wako na *talent different* lakini *because* mtu hakupata *a certain grade* ana-*end up ghetto* (mtaa wa mabanda).

Katika sentensi hii, mofimu a- kwenye kitenzi ‘ana-*end up* ni mfano wa mofimu ya kimfumo inayotumika kuonesha uhusiano wa kisarufi baina ya kiima ‘mtu’ (ambacho tayari kimedondoshwa) na kitenzi ‘ana-*end up*’. Kama kiima

hakingekuwa kimedondoshwa, tungekuwa na sentensi, “mtu hakupata *a certain grade* (mtu) *ana-end up ghetto*”. Mofimu za aina hizi ni muhimu katika uelewaji wa sentensi kwani huishia kuonesha uhusiano unaotokea nje ya kirai na sentensi. Kwa mfano, mofimu hii a- kwenye *ana-end up*’ iko kwenye kirai kitenzi “*ana-end up ghetto*”. Pia, nomino inayowakilishwa na mofimu a- imo kwenye kirai nomino (kiima). Vilevile, mofimu hiyohiyo a- inaonesha upatanisho wa kisarufi baina ya kitenzi ‘*ana-end up*’ na nomino “mtu” iliyo katika kishazi kingine tofauti yaani “*mtu hakupata a certain grade*”.

Isitoshe, mofimu hizi za kimfumo zinaweza kuonesha uhusiano wa kisarufi baina ya vitu au matukio ambayo hayatajwi katika muktadha wa sentensi inayorejelewa. Tazama sentensi mbili zifuatazo:

13. a) Hebu *ni-download-ie cartoons* kwa *Youtube*.
- b) Zile shida nilipitia zilini-*force* nijaribu *a way out*.

Katika sentensi namba 13a, ‘ni-’ kwenye “*ni-download-ie*” ni mofimu ya kimfumo. Mofimu hii ni mofimu ya upatanisho wa kisarufi. Hata hivyo nomino inayowakilishwa na mofimu hii haiko katika mazingira ya sentensi hii. Kwa kuwa a- inaonesha nafsi ya kwanza, tunaweza kukisia kwamba nomino/kiima kinachorejelewa ni kiwakilishi “mimi” au nomino ya pekee, tuseme “Juma”. Katika sentensi namba 13b, mofimu -li- inatumika kuwakilisha nje iliyopita. Ingawa mofimu za kimfumo zinaweza kuonesha uhusiano baina ya elementi na matukio mbalimbali, ni muhimu kuisitiza kwamba umbo la mofimu za kimfumo huamuliwa na elementi/matukio yanayowakilishwa. Kwa mfano, ikiwa nomino iko katika hali ya wingi, basi mofimu ya kimfumo sharti ichukue umbo linaloashiria wingi. Kama kiima cha sentensi namba 13a kingekuwa “sisi”, basi umbo la mofimu ya upatanishaji lingebadilika na kuwa ‘tu-’ “*tu-download-ie*”. Vivyo hivyo, kama nje inayorejelewa katika sentensi namba 13b ingekuwa ile ya wakati ujao, basi mofimu ‘li- ingebadilika na kuwa ‘ta-’ “*zitani-force*”.

Aina ya tatu ya elementi kujitokeza katika sentensi ya Kiswahili-Kiingereza ni visiwa vya lugha chopekwa. Visiwa ni vifungu vya maneno vinavyojengwa kwa sarufi ya lugha moja pekee. Hii ina maana kwamba vifungu hivi havikubali mofimu za lugha nyingine. Sifa hii ya kujitenga ndiyo sababu ya kuitwa ‘visiwa’. Kuna visiwa aina mbili—visiwa vya lugha msingi na visiwa vya lugha chopekwa. Tutaaurudia mfano ufuatao kuifafanua elementi hii.

14. Zile shida nilipitia zilini-*force* nijaribu *a way out*.

Katika sentensi hii, kuna kisiwa “zile shida” na “*a way out*”. Fungu “zile shida” limeundwa kwa kuzingatia kanuni za kisarufi za lugha ya Kiswahili. Fungu “*a way*

out” likaundwa kwa mujibu wa lugha ya Kiingereza. Kwa kuwa Kiswahili ndiyo L.M, tutajadili zaidi udhihirishaji wa visiwa vya L.C katika sentensi. Jambo ambalo limebainika katika uchunguzi wetu ni kwamba, visiwa vya L.C havitokei bila mpango. Visiwa hivi hutokea kama mbinu ya lugha msingi ‘kulinda’ muundo wake wa kimfosintaksia usivunjwe. Tumesema kwingineko katika makala hii kwamba mofimu za kimfumo huchangiwa na lugha msingi. Hivyo, ikiwa mzungumzaji atatamka mofimu ya kimfumo ya lugha chopekwa, basi itabidi kirai kizima kikamilishwe kwa mofimu za lugha hiyo. Hali hii ndiyo inayodhihirika katika sentensi hii ambapo matumizi ya kibainishi *a* cha Kiingereza yanasababisha fungu zima liundwe kwa mujibu wa sarufi ya Kiingereza “*a way out*”. Ikumbukwe *a* ni mofimu ya kimfumo ambayo haidhihiriki katika mfumo wa lugha ya Kiswahili.

Mfano wa sentensi namba 15, unaonesha namna kisiwa cha lugha chopekwa kinavyotokea katika sentensi ili kuepuka ukiukaji wa mpangilio wa maneno wa lugha msingi.

15. Mimi siwezi kuwa *domestic engineer*.

Katika sentensi hii, kisiwa *domestic engineer* kimeundwa kuambatana na sarufi ya lugha Kiingereza. Tulisema kwamba katika uvumishaji wa nomino za Kiswahili, kivumishi huja baada ya nomino lakini katika Kiingereza ni kivumishi kinachotangulia nomino. Katika kirai *domestic engineer*, kivumishi *domestic* kinatangulia nomino *engineer*. Ni dhahiri kwamba kisiwa hiki kimetokea katika sentensi kwa sababu mzungumzaji alianza kwa kuchagua/kutumia kivumishi cha Kiingereza *domestic* ambacho iwapo kitatumika pamoja na nomino ya Kiswahili kitasababisha kukiuka kanuni ya Kiswahili. Ili kukwepa ukiukaji wa kanuni hii, inamlazimu mzungumzaji kukamilisha kirai husika kwa nomino ya Kiingereza. Jambo la kusisitiza hapa ni kwamba, ingawa visiwa vya aina hii viliundwa kuambatana na sarufi ya Kiingereza, viliishia kuingizwa katika muundo wa kisintaksia wa Kiswahili kwa kuambatana na sarufi ya lugha ya Kiswahili. Kwa mfano, katika sentensi namba 15, kisiwa *domestic engineer* kinachukua nafasi ya kijalizo cha kitenzi ‘kuwa’. Vivyo hivyo, kisiwa *a way out* katika sentensi namba 14 “Zile shida nilipitia zilini-*force* nijaribu *a way ou*” ni yambwa ya kitenzi ‘jaribu’.

5.0 Hitimisho na Mapendekezo

Makala hii ililenga kuchanganua sentensi inayotokana na uhamishaji wa lugha ya Kiswahili na Kiingereza. Uchambuzi na uchanganuzi wa data umefanywa kwa kuegemea mkabala wa kisarufi kwa lengo la kubainisha kanuni zinazodhibiti uhamishaji wa Kiswahili na Kiingereza. Matokeo ya uchunguzi wetu yamethibitisha kwamba uhamishaji wa Kiswahili na Kiingereza haufanyiki

kiholela. Zipo kanuni zinazofaa kuzingatiwa ili sentensi ya Kiswahili-Kiingereza iwe kamili. Kwa hakika, katika sentensi ya Kiswahili-Kiingereza, lugha ya Kiingereza inaonekana kama ‘mgeni’ anayefaa ‘kutii’ sheria za ‘mwenyeji’ wake (Kiswahili).

Imebainika kwamba ni mofimu aina chache zinazoweza kuchangiwa na lugha ya Kiingereza. Mofimu hizi ni kama vile nomino, vitenzi, na vivumishi. Mofimu hizi zinaweza kuingizwa katika muundo wa Kiswahili bila kuambishwa viambishi vyovyote au zikaambishwa viambishi kwa mujibu wa sarufi ya Kiswahili. Mofimu za aina hii zinajulikana kama mofimu za kidhana kutokana na sifa yake ya kuwa na maana ya kisemantiki. Kwa mfano, imedhihirika kwamba, aghalabu mashina ya vitenzi vya Kiingereza yanaweza kuambishwa takribani aina tisa za viambishi, vikiwamo vile vya kuashiria nafsi, ukanushaji, njeo, yambwa, kauli na dhamira. Mashina ya nomino na vivumishi yaliweza kuchukua viambishi vya ngeli kulingana na ngeli ya nomino husika.

Vilevile, lugha ya Kiswahili imebainika kuwa na uhuru mkubwa wa kuchangia aina zote za mofimu. Kwa hakika, Kiswahili kama lugha msingi/kuu/tawala iliweza kuchangia mofimu za kidhana na zile za kimfumo zilizo na uamilifu wa kisarufi wa kujenga muundo wa kisintaksia. Upekee huu wa kuchangia elementi za kisintaksia ni mojawapo ya vigezo vinavyoipatia lugha ya Kiswahili hadhi kubwa zaidi kuliko lugha ya Kiingereza. Data imethibitisha kwamba mofimu za kimfumo za lugha ya Kiingereza haziruhusiwi katika sentensi ya Kiswahili-Kiingereza, isipokuwa aina moja tu. Mofimu hiyo ni ile inayobeba taarifa za idadi. Hata hivyo, mofimu hii ya Kiingereza hupata ushindani mkubwa kutoka kwa mofimu aina hiyohiyo ya Kiswahili. Ushindani huu husababisha hali ambapo mofimu hizi mbili kutokea kwa pamoja katika neno lilelile. Pia, tumeona kwamba, iwapo mofimu ya kimfumo (isipokuwa ya idadi) itatumika katika sentensi ya Kiswahili-Kiingereza, basi mofimu hiyo sharti iandamwe na mofimu za Kiingereza hadi kirai kizima kikamilike kuambatana na sarufi ya lugha ya Kingereza.

Aidha, imebainika kwamba elementi mbalimbali za Kiingereza zinapochopekwa katika muundo wa Kiswahili ni sharti ziti mpangilio wa maneno wa Kiswahili. Kwa mfano, imedhihirika kwamba, vivumishi vya Kiingereza huvumisha nomino za Kiswahili au za Kiingereza kwa kuzingatia kanuni za Kiswahili. Pia, nomino za Kiingereza zinavumishwa na vivumishi vya Kiswahili kuambatana na utaratibu wa lugha ya Kiswahili na wala sio ule wa Kiingereza. Hata visiwa vya lugha chopekwa, ingawa vimeundwa kwa sarufi ya Kiingereza, huingizwa katika muundo wa Kiswahili kuambatana na taratibu za lugha ya Kiswahili.

Kwa sababu lugha ya Kiswahili na lugha ya Kingereza zinaweza kuchangia mofimu za kidhana, ipo haja ya tafiti zaidi kufanywa kubainisha ni kwa nini mzungumzaji huenda aamue kutumia mofimu za kidhana za lugha moja na sio za

lugha nyingine. Kwa mujibu wa kiunzi cha lugha msingi, hakuna kanuni wala pendekezo linalotolewa kumwongoza mtumiaji katika uteuzi wa mofimu hizo. Hali kadhalika, kuna haja ya utafiti zaidi kufanywa ili kubainisha kama zipo data zinazodhihirisha ukiukaji wa kanuni ya mpangilio wa mofimu na kanuni ya mofimu ya kimfumo.

Marejeleo

- Annamalai, E. (1989). The language factor in code mixing. *International Journal of the Sociology of the Language*, 74, 47-54.
- Bokamba, E. G. (1988). *Code mixing, language variation and linguistic theory*. *Lingua*, 76, 21-62.
- Clyne, M. (1991). *Community languages: The Australian experience*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eastman, C. M. (1992). Code switching as an urban language contact phenomenon. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 13,1-17.
- Habwe, J., & Karanja, P. (2004). *Misingi ya sarufi ya Kiswahili*. Nairobi, Kenya: Phoenix Publishers.
- Joshi, A. (1985). Processing of sentences with intrasentential code-switching. In D. R. Dowty, L. Karttunen, & A. Zwicky (Eds.), *Natural language parsing* (pp. 190-205). Cambridge University Press.
- Kachru, B. B. (1983). On mixing. In B. Kachru (Ed.), *The Indianization of English: The English language in India* (pp. 193-207). New Delhi: Oxford University Press.
- Leonard, R. (1982). The semantic system of deixis in standard Swahili (doctorate thesis). Columbia University, New York.
- Mungania, B. G. (2018). *Word order in the Kiswahili Clause: A minimalist approach* (Unpublished doctoral thesis). University of Nairobi, Nairobi, Kenya.
- Myers-Scotton, C. (1993). *Duelling languages: Grammatical structure in code switching*. Oxford: Oxford University Press.
- Myers-Scotton, C. (2002). Contact linguistics: *Bilingual encounters and grammatical outcomes*. Oxford: Oxford University Press.
- Polomé, E., C. (1967). *Swahili language handbook*. Washington, DC: Centre for Applied Linguistics.
- Vitale, A. J. (1981). *Swahili syntax*. Dordrecht, Holland: Foris.